

NOVES DADES SOBRE LA DIFUSIÓ ESLAVA DE L'*SPILL DE LA VIDA RELIGIOSA*: LES TRADUCCIONS UCRAÏNESA I RUSSA¹

August BOVER I FONT
Institut d'Estudis Catalans

LA DIFUSIÓ INTERNACIONAL DE L'*SPILL DE LA VIDA RELIGIOSA*

Traduït a tretze llengües, amb prop d'un centenar d'edicions conegudes entre el segle XVI i el XIX (Bover 1981a, b; 1993; 1998; 1999a, b, c; 2000; 2001a, b; 2003; 2007a, b; 2013) i documentat ja en tres continents entre el segle XVI i el XVIII,² l'*Spill de la vida religiosa* (Barcelona, 1515) és un dels llibres que aconseguí una més gran difusió en el seu temps. Pocs anys després de l'aparició de la primera edició catalana, aquest anònim tractat asceticomístic novel·lat, fortament influït per la novel·lística lul·liana (Bover 1985 i 2016), començà a traduir-se i difondre's arreu d'Europa, precisament en una època en què Europa es dividí per raons de religió.

El rigor escolàstic de les seves exegesis devia preservar-lo de la persecució inquisitorial. I, des del costat protestant, s'hi devia apreciar la insistència en el subjectivisme per arribar a Déu, ja que pràcticament no s'hi parla ni dels sagraments —únicament de la confessió, i molt de passada— ni de la gràcia santificant —també molt de passada. Ja se

1. Em plau fer constar que no m'hauria estat possible d'escriure aquest article sense l'amable col·laboració d'uns benvolguts col·legues a qui vull expressar el meu agraïment: la professora Mirosława Hanusiewicz-Lavallee, de la Universitat Catòlica Joan Pau II, de Lublin (Polònia), per les seves informacions; la professora Elena Zernova, de la Universitat de Sant Petersburg, pels seus contactes; el professor Serguei Nikolàiev, de l'Institut Puixkin, de Sant Petersburg, pels seus treballs sobre la traducció russa de l'*Spill de la vida religiosa*, les seves informacions i les imatges; la professora Marina Abràmova, de la Universitat Lomonòsov, de Moscou, per les seves traduccions al català; i el professor Lluís B. Polanco, de la Universitat de València i l'Institut d'Estudis Catalans, pel seu ajut amb les transliteracions.

2. Els jesuïtes portuguesos s'endugueren exemplars de la cinquena edició castellana (Lisboa, 1541) a les missions del Japó, on es llegia públicament al refectori (López-Gay 1971). Un exemplar de l'onzena edició castellana (Salamanca, 1580) figura en l'inventari de llibres duts a Manila (Filipines) l'any 1583 per un tal Trebiña o Trebiño (Leonard 1947). A l'Amèrica del Nord, John Woolman, quàquer de Mount Pleasant, Nova Jersey, en posseïa un exemplar de la quarta edició anglesa (Londres, 1717) i el deixava als seus amics (Ricart 1965).

n'havia adonat un intel·ligent lector català contemporani que, a la fi d'un exemplar de l'onzena edició castellana (Salamanca, 1580) conservat a la Biblioteca de Catalunya, feu aquesta anotació: «De aquest libre se'n col·legexen moltes coses», és a dir, es pot interpretar de moltes maneres (Bover 2013: 102). A més, els protestants, que havien reduït molts elements litúrgics i havien donat una gran importància al cant, amb l'*Spill de la vida religiosa* podien fruit d'un mètode d'oració caracteritzat per la simplicitat de formes i la importància del cant davant Déu. La llibertat amb què solien treballar els traductors d'aquella època, ometent o temperant determinats passatges i allargant-ne o afegint-ne d'altres, sens dubte acabà de facilitar la seva difusió tant entre l'Europa contrareformista com entre la reformada. I així l'obra es traduí a l'italià, el castellà, el francès, l'alemany, el llatí, el neerlandès, el polonès, l'anglès, l'irlandès, el danès, el portuguès...

A la vista d'aquesta extraordinària expansió lingüística, sorprèn l'absència de la llengua grega. Un text que es va difondre sense problemes per l'Europa catòlica i per la protestant sembla que encara n'hauria de tenir menys per difondre's entre la població de religió ortodoxa. I, si tenim en compte l'èxit editorial que va tenir en italià, amb 10 edicions impreses a Venècia entre 1541 i 1594, i que la Sereníssima República era també el gran centre editorial en llengua grega, sembla estrany que no es tingui notícia de cap traducció grega. Només Melquíades Martín (2004: XIV) ha parlat d'una possible traducció grega, d'una manera vaga i sense aportar-ne cap prova: «*se habla también [...] de otra [traducción] griega*».³ Però les recerques en els catàlegs d'edicions gregues antigues, efectuades a Barcelona i a Atenes amb l'ajut dels meus col·legues hel·lenistes Eusebi Ayensa i Ernest Marcos, no han permès detectar-ne cap.

LA TRADUCCIÓ POLONESA, PRIMER PAS EN UNA LLENGUA ESLAVA

La traducció al polonès de l'*Spill de la vida religiosa* fou una iniciativa del príncep del Sacre Imperi Romanogermànic Mikołaj Krzysztof Radziwiłł (1549-1616), conegut com a *Sierotka* (l'Orfe), gran mariscal de Lituània, palatí de Vïlnius i duc d'Olyka i de Nieśwież —pertanyent, doncs, a la branca més nombrosa de la família, els Radziwiłł d'Olyka i Nieśwież, branca que tingué un paper molt important en la història de Polònia fins a la II Guerra Mundial. Per iniciativa seva, ell i els seus germans van abandonar el calvinisme per retornar al catolicisme i, a desgrat dels importants càrrecs que ocupava, procurà de mantenir-se allunyat de la política tant com va poder. Posseïa una de les primeres fortunes de l'Europa de l'època i va fer construir molts castells, convents, hospitals i esglésies. Com l'esplèndida església del Corpus Christi de Nieśwież, considerada el temple més antic dels jesuïtes, després de l'església de Jesús, de Roma —una capella d'aquella església va esdevenir el mausoleu familiar dels Radziwiłł durant dos segles i mig. A Nieśwież, va fer construir el seu castell, connectat amb l'esmentada església del

3. En una conversa telefònica vaig demanar a Melquíades Andrés, ja nonagenari, d'on havia tret aquesta informació, però va dir-me que no ho recordava.

Corpus Christi, on va reunir una important biblioteca i una galeria de retrats de familiars (Bajer 2000). Va escriure un atractiu relat del seu pelegrinatge a Terra Santa, publicat l'any 1601 (Maćzak 1978).

El príncep Radziwiłł s'interessà per l'*Spill de la vida religiosa*, una novel·la que llavors, a més de les dues edicions catalanes, ja comptava amb vuit edicions en italià, dotze en castellà, dues en francès, cinc en alemany, tres en llatí i dues en neerlandès, i la fama de la qual s'anava estenent per l'oest i el centre europeus —si bé, en general, es desconeixia l'autèntic origen català de l'obra i es creia que l'original era la traducció castellana. I n'encarregà la traducció al polonès, llavors també llengua de cultura a Lituània, al seu metge particular, Kaspra Wilkowski —que l'abril de 1583 havia abandonat la comunitat antitrinitària per convertir-se al catolicisme (Hanusiewicz-Lavallee 2018). Wilkowski traduí el llibre del llatí al polonès i la seva traducció és la que reproduïen totes les sis edicions en llengua polonesa.⁴ En el seu proemi, el traductor polonès fa constar que aquest llibre havia estat traduït al llatí (Colònia, 1553) per Laurentius Surius —el cartoixà que l'havia traduït a partir de la primera edició en llengua alemanya (Dillingen, 1551)— i que el traductor de la segona edició llatina (Lovaina, 1554) havia estat Arnold van der Meer, i inclou en la seva edició la traducció polonesa del prefaci de la tercera edició llatina (Dillingen, 1583). Sembla que Wilkowski hauria fet la seva traducció a partir d'aquesta tercera edició llatina, publicada per Ioannem Mayer amb el títol de *Desiderivs. Dialogvs vere pius, et cum primis iucundus, de expedita ad Dei amorem via*.⁵ En la carta-dedicatòria al príncep Radziwiłł explica que va tenir a la seva disposició una traducció llatina impresa —sense dir quina— i un manuscrit molt més extens. En tot cas, les investigacions en curs de la professora Mirosława Hanusiewicz-Lavallee mostren que el text de la traducció polonesa és molt més llarg que el de les edicions llatines.

Aquesta primera edició en llengua polonesa, *Desiderosus abo Ścieczka do miłości Bożey y do doskonałości zywota chrześcijańskiego*, fou publicada a Cracòvia, per Andrzej Piotrkowczyk, l'any 1589. Pren com a títol el nom del protagonista, tal com feia l'edició llatina d'on es traduï i com van fer, ben aviat, la majoria de les traduccions. I, a més de l'esmentat prefaci de la tercera edició llatina, conté la també esmentada carta-dedicatòria del traductor al príncep, una introducció del mateix traductor —adreçada als monjos i monges—, un resum de l'argument i el contingut del llibre, una oració a sant Agustí —especialment dedicada a l'adquisició de la humilitat—, la suma dels capítols —dividits en tres parts—, el testament d'un piadós cartoixà —encaminat a conduir l'home cap a la perfecció i que va ser trobat en el seu pit quan aquest monjo va morir— i, finalment, el registre de les coses més importants del llibre —ordenat alfabèticament.

L'impressor de Cracòvia Andrzej Piotrkowczyk reedità el llibre tres vegades més: l'any 1594, l'any 1599 —que duu estampat el psalm XXXIII: *Smakuyćie y spátrzayćie iáko słodki iest Pan* ('Tasteu i veureu que n'és, de bo, Jahvé')— i l'any 1625. Aquesta quarta edició polonesa té la particularitat que va ser un encàrrec del pare Kassyan Sakowicz, un religiós catòlic de ritu bizantí. Es tracta d'una edició més luxosa que les altres, dedicada a la família d'Alexander d'Ostroge, príncep de Zaslav, una família catò-

4. Sobre les edicions poloneses, vegeu Bover (1981a, 1993, 1999c, 2001a i 2007a, b).

5. Sobre les edicions llatines, vegeu Bover (1998: 87-88).

lica també de ritu bizantí, i que duu imprès l'escut de la família Zasławski, seguit d'un sonet, el de la família Ostrogski, seguit d'un altre sonet, i un proemi del pare Sakowicz, adreçat al «lector piadós», principalment al catòlic de ritu bizantí.

La cinquena edició polonesa també es va publicar a Cracòvia, l'any 1734, i va ser impresa a: w dr. Akademickiej. Torna a reproduir a la coberta el psalm que duia la tercera edició i fa constar que el llibre ha estat «ara reimprès per un capellà com abans era imprès». Afirmació que fa pensar en una desvinculació d'aquesta edició amb els catòlics de ritu bizantí, promotors de l'edició anterior.

La sisena i darrera edició polonesa és l'única que no es publicà a Cracòvia. La imprimí, l'any 1747, Páwl Iózef Golczewski, tipògraf de la Casa Reial, a la ciutat de L'vov (*Leopolis*), capital de la Galítsia, avui pertanyent a Ucraïna.⁶ Aquesta edició anà a càrrec de la primera infanta dels reis de Polònia —el nom de la qual no s'esmenta— i duu la llicència eclesiàstica signada per Nikołay Ignacy de Wyzycach Wyzycki, arquebisbe metropolità de L'vov.

LA TRADUCCIÓ UCRAÏNESA

Així com el llatí va ser la llengua-pont per a la versió polonesa de l'*Spill de la vida religiosa*, el polonès ho va ser per a d'altres llengües eslaves. El pare Kassyan Sakowicz (1578-1647), que com hem vist va ser el promotor de la quarta edició polonesa (1625), era originari de la Galítsia i escriví, en ucraïnès i en polonès, poemes i tractats teològics i polítics. Fill d'un capellà ortodox, estudià a l'Akademia Zamojska i a la Universitat Jagel·lònica de Cracòvia i fou un activista de la Fraternitat Rutena i rector de l'escola d'aquesta Fraternitat a Kíiv entre 1620 i 1624. Després es traslladà a Lublin, on predicava en una església d'aquesta Fraternitat ortodoxa oriental, i posteriorment s'adherí a l'Església Uniata Rutena, convertida l'any 1625 en catolicisme de ritu bizantí. Fou arximandrita del monestir de la Transfiguració del Senyor, de Dubno, entre 1625 i 1639. Se n'anà a Cracòvia l'any 1640 i, l'any següent i amb el permís del papa Urbà VIII, passà al ritu romà com a capellà del monestir agustiniana de Santa Caterina de Cracòvia, on morí l'any 1647 (Bentkowski 1814: 314).

A la pàgina V de la quarta edició polonesa (1625) promoguda per ell, el pare Sakowicz fa constar explícitament que ell ha traduït aquest llibre al “nostre vulgar parlar rutè”, és a dir, a la llengua ucraïnesa, ja que el volia publicar per a ús de la seva nació, si bé encara no ho havia pogut realitzar degut a la seva ràpida marxa cap a Polònia.⁷ Mal-

6. A propòsit del moviment de fronteres, és oportú de recordar que a Breslau —l'actual Wrocław polonesa— el poeta místic alemany convertit al catolicisme Angelus Silesius (1624-1677) va llegir un exemplar de la vuitena edició en llengua alemanya, publicada a Viena, per Gregori Gelbhaar, l'any 1638, que va ser una de les fonts d'inspiració per al seu *Cherubinischer Wandersmann* (1657) (Tarracó 1960; Quintana 1981: 55 i 260-261; Bover 1998: 86 i 2001a: 19).

7. «Wprawdzie przetłumaczyłem ja był tę książkę na prosty nasz ruski język, chcąc ją dla narodu

grat que Sakowicz sabia llatí i hauria pogut traduir el llibre a l'ucraïnès a partir d'alguna de les edicions llatines ja existents en aquell moment, o d'alguna versió llatina manuscrita, tot fa pensar que el va traduir a partir de la traducció polonesa de Wilkowski. La seva traducció ucraïnesa, però, no es va arribar a publicar mai i, per desgràcia, actualment el manuscrit sembla perdut.

LA TRADUCCIÓ RUSSA

Molta més fortuna, en canvi, tingué la traducció russa, o més exactament la traducció a l'eslau religiós, feta també a partir de la traducció polonesa de Kaspra Wilkowski. El traductor fou l'hierodiaca Teòfanes, del monestir de Txúdiv (Monestir del Miracle [de l'Arcàngel Sant Miquel]),⁸ situat al Kremlin de Moscou. El monestir va ser fundat l'any 1358 pel metropolità Aleksei de Moscou i el seu abat va ser considerat primat entre els monestirs de totes les Rússies fins a l'any 1561. Fou el més gran centre cultural moscovita dedicat al llibre i a l'estudi i alguns dels seus monjos van destacar com a traductors i correctors de textos eclesiàstics. Amb la revolució bolxevic, el monestir va ser clausurat l'any 1918. Els seus manuscrits van ser traslladats al Museu Estatal d'Història i les seves estructures van ser enderrocades, l'any 1929, per construir-hi edificis governamentals soviètics, el famós Cos 14 (Panova 2003). A Occident, el monestir de Txúdiv es va fer conegut a través de l'òpera *Borís Godunov*, de Modest Mússorgski. Recentment, el govern rus n'ha acordat la reconstrucció.

És en el marc d'aquesta labor traductora dels monjos del monestir de Txúdiv que es va realitzar la versió russa de l'*Spill de la vida religiosa*. En el seu treball sobre místics “espanyols” en traduccions russes dels segles xvii i xviii, Serguei Nikolàiev explica que, en principi, resulta sorprenent l'aparició d'aquesta obra catalana entre les obres traduïdes del polonès al monestir, sobretot perquè més o menys per aquella època, Eufemi, un altre dels més destacats monjos traductors, havia demanat al patriarca Adrià de prohibir la traducció de “les fantasies dels llibrets polonesos”. I que, si es va traduir aquest llibre, va ser perquè, tot i ser obra d'un autor catòlic, no contenia contradiccions amb els dogmes de l'ortodòxia i podia servir molt bé com a guia didàctica i moral per a la vida quotidiana dels fidels ortodoxos (Nicolàiev 2011). De fet, la traducció incorpora un prefaci per al lector ortodox d'aquest llibre —«Предисловии к православному читателю сея книги»— i, segons explica el professor Nikolàiev, al text hi ha algunes mostres d'adaptació interconfessional; això no obstant, el llibre no va poder evitar la censura. La persecució de la francmaçoneria també havia començat a Rússia i dos anys després de la publicació d'aquesta traducció, l'any 1787, es promulgà un decret que prohibia la venda de llibres de tema religiós que no haguessin estat impresos per la impremta del Sínode, és a dir, de la jerarquia eclesiàstica ortodoxa. I, a la fitxa d'aquest llibre de la Biblioteca

naszego w druk podać, lecz dla odjazdu mego prędkiego w te kraje polskie nie mogło do tego przyść».

8. Vegeu un resum de la seva història dins l'enciclopèdia electrònica *OrthodoxWiki*.

Nacional de Sant Petersburg, s'hi fa constar que l'any 1787 se n'havien retirat 853 exemplars de les llibreries, fet que potser va afavorir la seva difusió manuscrita.

Al monestir de Txúdiv, a Moscou, durant les dues darreres dècades del segle XVII, l'hierodiaca Teòfan va fer tot el seu aprenentatge, des de lector fins a corrector tipogràfic, hi corregia llibres d'acord amb els originals grecs i també sabia llatí i polonès. Durant els anys vuitanta, com a mínim traduí tres llibres del polonès, traduccions que formaven part de les lectures dels monjos i entre els quals hi havia el *Desiderosus* que havia traduït Kaspra Wilkowski (Pentkóvskaia 2019). Amb el títol de *Dessideri*, Teòfan de Txúdiv acabà aquesta traducció el mes de novembre de 1688.

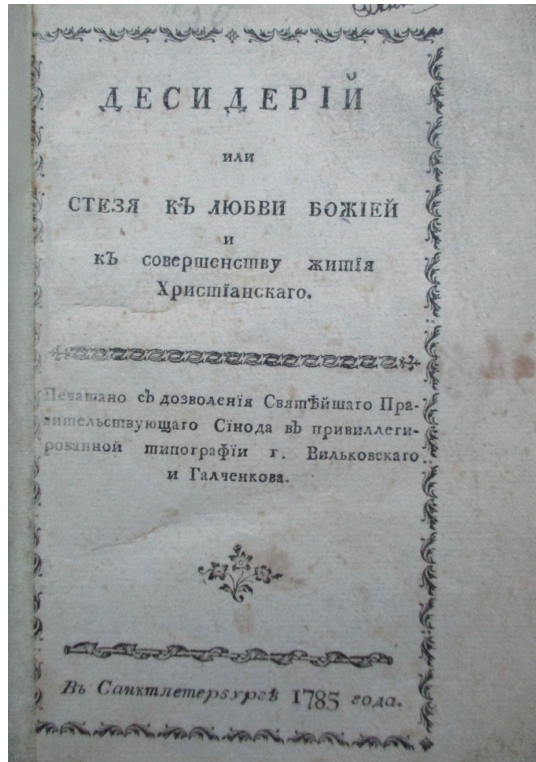
Nikolàiev (2011) ja remarquè l'estil elevat de l'eslau religiós de Teòfan en la seva traducció *Dessideri*, i ho corrobora Pentkóvskaia (2019) en el seu estudi comparatiu de les traduccions del polonès realitzades per aquest monjo. La qualitat de la traducció segurament també devia ajudar a la considerable difusió que aquesta obra va arribar a tenir a Rússia. Nikolàiev n'ha pogut localitzar una vintena de còpies manuscrites —si bé una sembla perduda— dels segles XVII i XVIII, provinents de biblioteques i arxius de monestirs i seminaris o de particulars: n'hi ha 8 manuscrits conservats a la Biblioteca Nacional de Rússia, a Sant Petersburg; 3 a la Biblioteca Estatal de Rússia, a Moscou; 2 al Museu Històric Estatal, a Moscou; 1 a l'Arxiu Estatal d'Actes Documentals de Rússia, a Moscou; 1 a l'arxiu de la ciutat de Kostromà; 1 a l'ermitatge de Frolixi; 1 al seminari de la ciutat de Nijni Nóvgorod; 1 al seminari de la ciutat d'Orlov; i 1 a la biblioteca del monestir de monges de la ciutat d'Aleksàndrov (Nikolàiev 2008: 186-187).

Curiosament, l'obra es va difondre per via manuscrita en una època en què, també a Rússia, la impremta estava en ple desenvolupament. Talment com va passar amb la difusió del lul·lisme rus, en aquesta mateixa època, si bé per altres raons (Wolf 1982: 238-243). Quasi un segle després que l'hierodiaca Teòfan de Txúdiv acabés de traduir aquest llibre, la seva traducció va ser impresa a la tipografia privilegiada dels senyors Villkovski i Galtxenkov, i amb permís del santíssim sínode governant, a la ciutat de Sant Petersburg, l'any 1785:

Дисидерий, или Стезя к любви Божией и к совершенству жития христианского. Беседа дивне благоговейная и утешная, с испанского на влоский, французский, немецкий, нидерлянский и латинский язык, потом же и на польский преложися чрез Аспара Вилговскаго. Ныне же с полскаго языка на славянский ради богобоящихся и житие свое в богомыслии и в трудолюбии препровождати хотящих монахов преложена иеродиаконом Феофаном в царствующем граде Москве, в монастыре Чюда архистратига Михаила, в лето от мироздания 7197, от рождества же по плоти Бога Слова 1688, месяца ноевриа.⁹

Sant Petersburg: Villkovski i Galtxenkov, 1785, 244 pàgines.

9. *Dessideri* o el camí cap a l'amor de Déu i a la perfecció de la vida cristiana. Diàleg piadós miraculosament reconfortant, del castellà, en italià, francès, alemany, baix alemany i llatí, i després en polonès traduït per Kaspar Wilkowski. Ara de la llengua polonesa a l'eslava, per a aquells que viuen en el temor del Déu i que volen viure en el pensament de Déu i en l'amor al treball, va ser traduïda per l'hierodiaca Teòfan en la ciutat del tsar de Moscou, en el monestir del Miracle de l'Arcàngel Sant Miquel, l'any de la creació del món 7197, del naixement de Crist 1688, al mes de novembre. Com que extreu la

BIBLIOGRAFIA

- ANDRÉS MARTÍN, Melquíades (2004): «Introducción» a *El Deseoso. Una mística de la orden de San Jerónimo*. Madrid: Fundación Universitaria Española / Universidad Pontificia de Salamanca, VII-LXIII.
- BAJER, Peter Paul (2000, desembre): «Een korte geschiedenis van de familie-Radziwiłł: Rijkdom, invloed en prestige», *Oost-Europa Verkeningen*, p. 39-53.
- BENTKOWSKI, Felix (1814): *Historya literatury polskiej*, II. Varsòvia: Nakł. Zawadzkiego.

informació de Kaspra Wilkowski, també ignora que l'original és català; Nikolàiev (2008) aclarirà l'origen català del llibre, que considera obra de Miquel Comalada. El llibre es troba descrit, amb el número 1.809, dins del tom I del catàleg resumit dels llibres russos impresos per la impremta civil durant el segle XVIII (*Svodnyy katalog* 1962: 283), se'n conserven exemplars en diverses biblioteques russes, com la Biblioteca Nacional de Sant Petersburg —signatura 138/500— i la Biblioteca Estatal de Moscou —signatura МК Музей книги МК ВГ-8/85-Д.

- BOVER I FONT, August (1981a): «Notes sobre les traduccions no castellanes de l'*Spill de la vida religiosa*», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes, III* [= *Miscel·lània Pere Bohigas, I*], p. 129-138.
- BOVER I FONT, August (1981b): «Sobre la difusió europea de l'*Spill de la vida religiosa*: la traducció danesa», *Anuario de Filología, VII*, p. 529-531.
- BOVER I FONT, August (1985): «Alguns aspectes de la contemplació lul·liana i l'*Spill de la vida religiosa*», *Homenatge a Antoni Comas. Miscel·lània "in memoriam"*. Barcelona: Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona / PPU, p. 71-76.
- BOVER I FONT, August (1993): «Tradizione e modernità all'inizio del Cinquecento: Lo *Spill de la vida religiosa* (1515)», *da Barcellona a Cracovia*, dins DAMBSKA-PROKOP, Urszula / DRZEWICKA, Anna: *Tradition et modernité. Actes du Colloque du Centenaire de la philologie romane à l'Université Jagellone (24-26 sept. 1992)*. Cracòvia: Universitas, p. 53-56.
- BOVER I FONT, August (1998): «Sobre la difusió germànica de l'*Spill de la vida religiosa*», dins BRIESEMEISTER, Dietrich / SCHÖNBERGER, Axel: *'Ex nobili philologorum officio': Festschrift für Heinrich Bihler zu seinem 80. Geburtstag*. Berlín: Domus Editoria Europaea, p. 83-90.
- BOVER I FONT, August (1999a): «*Desiderius (the original pilgrim)*: les versions angleses de l'*Spill de la vida religiosa* (Barcelona 1515)», *Journal of Catalan Studies*. University of Cambridge / UOC; publicació en línia.
- BOVER I FONT, August (1999b): «The *Spill de la vida religiosa* and its Luso-Hispanic Transmission», dins DOUGHERTY, Dru / AZEVEDO, Milton M.: *Multicultural Iberia: Language, Literature, and Music*. Berkeley, Califòrnia (EUA): University of California at Berkeley, p. 57-67.
- BOVER I FONT, August (1999c): «Una novel·la catalana anònima en els orígens de l'espiritualitat europea de l'Edat Moderna i les seves connexions bàltiques i eslaves», dins RUIZ-ZORRILLA CRUZATE, Marc: *Rússia i Catalunya. Primeres Jornades de Cultura Catalana a St. Petersburg*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 51-54.
- BOVER I FONT, August (2000): «*O Desejoso*: Portugal i la difusió internacional de l'*Spill de la vida religiosa*», dins RIQUER, Isabel de / LOSADA, Elena / GONZÁLEZ, Helena: *Professor Basilio Losada: Ensinar a pensar con liberdade e risco*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 206-212.
- BOVER I FONT, August (2001a): «La difusió de l'*Spill de la vida religiosa* a través de l'Europa del Barroc», *Revue d'Études Catalanes, 4*, p. 13-27.
- BOVER I FONT, August (2001b): «*Le Thrésor de devotion, Le Desireux, Le Desirant*: les edicions franceses de l'*Spill de la vida religiosa*», dins BENSOUSSAN, Mathilde: *Els Països Catalans i el Mediterrani: mites i realitats*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 101-114.
- BOVER I FONT, August (2003): «*Il Desideroso*, l'aventura italiana d'una novel·la cinc-centista catalana», dins COMPAGNA, Anna Maria / DE BENEDETTO, Alfonsina / PUIGDEBALL I BAFALUY, Núria: *Momenti di cultura catalana in un millenio*, I. Nàpols: Liguori Editore, p. 47-58.
- BOVER I FONT, August (2007a): «*Desiderosus*, la difusió polonesa d'una novel·la catalana del Cinc-cents», dins *Actas del congreso internacional Retos del hispanismo en la Europa Central y del Este*. Madrid: Palafox & Pezuela, p. 451-467.

- BOVER I FONT, August (2007b): «*Desiderosus...*: polski przekład xvi-wiecznej anonimowej powieści katalońskiej», *Studia Iberystyczne*, 6, 171-182 + 4 làmines.
- BOVER I FONT, August (2013): «Portugal i la difusió internacional d'una novel·la catalana del segle XVI: el cas de l'*Spill de la vida religiosa* / Portugal e a difusão internacional de uma novela catalã do século XVI: o caso de *Spill de la vida religiosa*», dins GIMENO UGALDE, Esther / FERNANDES DA SILVA, Fátima / SERRA LOPES, Francisco (coord.): *Act.25. Catalunya, Catalunha*. Ribeirão / Benicarló: Húmus / Onada, p. 91-110 i p. 111-132.
- BOVER I FONT, August (2016): «La novel·la anònima *Spill de la vida religiosa* (1515), seqüela literària lul·liana», *El Procés*, VIII, p. 12-16.
- HANUSIEWICZ-LAVALLEE, Mirosława (2018): «“Rozum mój w poimanie wezmę” Sceptycyzm fideistyczny w świadectwie konwersji Kaspra Wilkowskiego», *Pamiętnik Literacki*, CIX, p. 97-110.
- LEONARD, Irving A. (1947): «One Man's Library, Manila, 1583», *Hispanic Review*, XV, p. 98.
- LÓPEZ-GAY, Jesús (1971): «Las corrientes espirituales de la misión del Japón en la segunda mitad del siglo XVI», *Misionalia Hispanica*, 28, p. 326.
- MAĆZAK, Antoni (1978): *Zycie codzienne w podrózach po Europie w XVI i XVII wieku*. Varsòvia: Państwowy Instytut Wydawniczy. *N'he consultat la traducció italiana (1994): Viaggi e viaggiatori nell'Europa moderna*. Roma-Bari: Laterza, p. 342 i p. 415.
- NIKOLÁIEV, Serguei (2008): *Польско-русские литературные связи XVI-XVIII вв.: Библиографические материалы*. Sant Petersburg: Nestor-Istoriya.
- NIKOLÁIEV, Serguei (2011): «Испанские мистики в русских переводах XVII-XVIII вв.», dins *Культурный Палитнцест. Сборник статей к 60-летию*. Всеволода Евгеньевича Багно. Sant Petersburg: Institut Russkoy Literatury (Pushkinskiy Dom) Nayka, p. 381-389.
- ORTHODOXWIKI: <https://orthodoxwiki.org/Chudov_Monastery>.
- PANOVA, T. D. (2003): *Necropole of the Moscow Kremlin*. Moscoou: Moscow Kremlin Museum.
- PENTKÓVSKAIA, Tatiana Viktorovna (2019): «Феофан Чудовский как переводчик», dins *Переводчики и переводы в России конца XVI - начала XVIII столетия: материалы международной научной Конференции*. Moscou: Институт российской истории Российской академии наук, p. 106-111.
- QUINTANA, Artur (1981): *Deutsche Lyrik des Barock/Poesía alemana del Barroco*. Barcelona: Bosch.
- RICART, Domènec (1965, juliol-agost): «El Desitjós. Novel·la religiosa simbòlica del 1515», *Xaloc*, 8, p. 122-128.
- SVODNYI KATALOG RUSSKOY KNIGI GRAZHDANSKOY PECHATI XVIII VEKA, I (1962). Moscou: Izdaniye Gosudarstvennoy Biblioteki SSSR Imeni V. I. Lenina.
- TARRACÓ, Jaume (1960): «Angelus Silesius und weitere Quellen der Spanischen Mystik: der spanische Traktat *Begierer* als Quelle des *Cherubinischen Wandersmannes*», *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens*, 15, p. 106-125.
- WOLF, Elena M. (1982): «Estudis de llengua i literatura catalanes a l'URSS», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 5. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 223-243.